

ԷՋԵՐ ՎԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ի Ց

Դ

ՏԱՂԱՆԴԱԴՈՐ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏ-ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ ՏՐԴԱՏ

10րդ Դարի երկրորդ կեսին հայկական ճարտարապետութիւնը զար-
դանում է Եփրակում, բայց առանձնապէս նշանակալից նուաճումներ է անում
Բագրատունեաց մայրաքաղաք՝ Անիում, որ իր ժամանակին, որպէս ճարտա-
րապետական արուեստի մի հոյակապ թանգարան, մեծ հռչակ է վայելում:

Անիի ճարտարապետական դանձարանի գեղեցկութիւններից մեզ խոր
հիացմունք են պատճառում Առաքելոց, Փրկիչ և Հովուի եկեղեցիները, Մայր
Տաճարը, Գապիշէն տաճարը եւ արքայական բազմաթիւ պալատը՝ իր գե-
ղեցիկ շէնքերով:

ճարտարապետական սջանշիւի կոթողներ են նաեւ Ախուրեան գետի
հոյակապ կամուրջը, բազմաթիւ իջևանները (քարանոսառանքը) եւ ջրմու-
ղը (խողովակ), որի նմանը չենք տեսնում միջնադարեան Հայաստանի միւս
քաղաքներում:

Անիի եւ Եփրակի ճարտարապետական մի շարք յուշարձանների կա-
ռուցման համար պարտական ենք մի մեծատաղանդ արուեստագէտի: Դա ան-
շուշական ճարտարապետ—քանդակագործ Տրդատն է:

Նա մէկն է այն նշանաւոր արուեստագէտներից, որ իր ամբողջ
կեանքը նուիրել է հայկական ճարտարապետական մշակոյթի զարգացմանը
եւ իր գեղարուեստական դործունէութեան շրջանում կերտել այնպիսի հոյա-
կապ յուշարձաններ, որոնք վիպյում են ճարտարապետական արուեստի գծով
նրա կատարած նուաճումների եւ վարպետութեան մասին:

Վաստակաւոր արուեստագէտի մասին մատենագրական աղբիւրնե-
րում եւ վիմական արձանագրութիւններում կենսագրական տեղեկութիւնները
շատ քիչ են: Նրա մասին յիշատակում է պատմիչ Ստեփանոս Տարօնցի Ա-
սողիկը, որին երեւում է, որ նա ապրել եւ ստեղծագործել է 10րդ Դարի
երկրորդ կիսում եւ 11րդ Դարի սկիզբը: Դա այն պատմաշրջանն է, երբ Բագ-
րատունեաց մայրաքաղաք Անիում, Հայ ճարտարապետութիւնը, շնոր-
հիւ տիրող բարենպաստ պայմանների, նշանակալից նուաճումներ է ա-
նում եւ ապրում իր զարգացման փայլուն շրջանը: Կառուցւում են բազմա-
թիւ եկեղեցիներ ու վանքեր, պալատներ, թատրոն, իշխանական տներ, պա-
րիսպներ, կամուրջներ, բոլորն էլ հայկական ճարտարապետութեան ոճով:

Այդ պատմաշրջանում մեծատաղանդ Տրդատը նշանակւում է Բագ-
րատունիների պալատական ճարտարապետը եւ իր ինքնուրոյն հոյակերտ ըս-
տեղծագործութիւններով հանդիսանում է ժամանակաշրջանի ճարտարապե-
տական մշակոյթի լուսագոյն, առաջնակարգ արտայայտիչը եւ բարձր պա-
հում Անիի ճարտարապետական արուեստի հմայքը:

Ընդգծենք եւ այն, որ նրա կերտած Հոյակապ յուշարձանները, իրենց բարձր արուեստով ու ոճով եւ ինքնատիպ կառուցութեամբով ճարտարապետական մշակութի թանկագին կոթողներ են, որոնք արժանացել են թէ՛ Հայ եւ թէ՛ օտար արուեստագէտների բարձր գնահատութեանը:

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արգիմայի Տաճարը: Բազմապատակ արուեստագէտ Տրդատի ճարտարապետական առաջին յուշարձանը Արգինայի Տաճարն է, որ կառուցել է 987 թուականին, Սաչատուր կաթողիկոսի (972 — 991) օրով:

Յուշարձանի գեղարուեստական արժէքը Վ. Յարութիւնեանը գնահատել է այսպէս. «...Ոչ մեծ չափերի եկեղեցական այդ շէնքում Տրդատը փորձել է վերարտադրել գեռեւն նախաւարարական շրջանում մշակուած եկեղեցական շէնքերի տիպերից մէկը՝ «գմբէթաւոր սրահը», որի լաւագոյն օրինակները Ղրդ Դարի Պաղնիկի եւ Արուճի տաճարներն էին ... Արգինայի Տաճարում, յատկապէս նրա ներքին տարածութիւնը կազմակերպելիս, Տրդատը ցուցաբերել է ստեղծագործական ինքնուրոյնութիւն, մօտիւններ մտցնելով, որոնք նրա հետագայ աշխատանքներում աւելի կատարելագործուելով, դարաշրջանի համար դառնում են յատկանշական: Մենք նկատի ունենք գմբէթակիր որմնամոյթների ուղղաձիգ մասնատումը սինափնջերով, ինչպէս եւ երկկենտրոն կամարների կիրառումը, որոնց շնորհիւ եկեղեցու ներքին տարածութիւնը դարձել է աւելի սլացիկ»:

Այնուհետեւ ճարտարապետին տեսնում ենք Անիում, ուր նա կառուցում է նոր կոթողներ:

Աճիկ Մայր Տաճարը: 10րդ Դարի վերջի Անիի ճարտարապետական գանձարանի ամենանշանաւոր եւ բարձրարուեստ ստեղծագործութիւնների մէջ Հրաքմունք է պատճառում մի թանկագին կոթող: Դա հռչակաւոր ճարտարապետ Տրդատի կերտած Անիի Մայր Տաճարն է, որի ճարտարապետական գեղեցկութիւնը շատ բարձր են գնահատել անուանի ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանը, դիտնական քանասէր Նիկողայոս Մառը, Հ. Ստերչիկովիին եւ այլ արուեստագէտներ:

Տաճարի կառուցման հետաքրքիր պատմութիւնը ճարտարապետ Վ. Յարութիւնեանն արձանագրել է այսպիսի ուշագրաւ տողերով. «Արգինայի Տաճարի կառուցումն աւարտելուց յետոյ, Սմբատ Բ թագաւորի (977 — 989) պատուէրով Տրդատն ստանձնում է Բաղրատունեաց մայրաքաղաքի զլխաւոր Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցումը: Դեռ եւս նոր էր հիմնադրուել Մայր Տաճարը, երբ որոշ ժամանակ անց՝ 989 թուի ձմարնը, վախճանուած է պատուիրատուն, որի պատճառով էլ շինարարութիւնն ընդհատուած է, իսկ ինքը Տրդատը մի առժամանակ հեռանում է Հայաստանից եւ ապրում Պոլսում: Տարիներ անց, Կոստանդնուպոլսից վերադառնալով, նա Սիւնեաց Վասակ թագաւորի դուստր եւ Գագիկ Ա թագաւորի կին Կատրանիցէ (Կաղամիտէ) թագուհու պատուէրով վերսկսում է Անիի Մայր Տաճարի ընդհատուած շինարարութիւնն ու այն աւարտում 1001 թուականին ... Թէեւ Անիի Մայր Տաճարը հարազատօրէն վերարտադրում է դեռ եւս Ղրդ Դարում մշակուած «գմբէթաւոր քաղիւիկա» կոչուող եկեղեցու տիպը, (որի նախաւարարական շրջանի լաւագոյն օրինակները էջմիածնի, Գայիանէ,

Մրէնի, Օձունի ու Բագաւանի տաճարներն են), սակայն նրան յատուկ են ճարտարապետական որոշակի նոր յատկանիշները ... Որքան էլ ուշադրութիւն Մայր Եկեղեցու արտաքին ճարտարապետութիւնը, աշխուժեցանքի Տրդատի նոր խօսքը ամբողջ ձայնով հնչել է նրա ներքին ճարտարապետութեան մէջ։

Կանգ առնենք նաեւ ճարտարապետ Ս. Մնացականեանի ստորագրած Հետեւեալ սեղմ տողերի վրայ. « . . . Եւ երբ 961 թուականին Բագրատունեաց մայրաքաղաքը փոխադրուեց Անի, նրանից ոչ հեռու գտնուող Արգինա աւանում Տրդատն էր, որ կառուցեց կաթողիկոսական պալատը եւ նրան կից եկեղեցին։ 989 թուին Սմբատ արքայի յանձնարարութեամբ Տրդատը ձեռնարկեց Անիի Մայր Տաճարի շինարարութեանը՝ հայկական ճարտարապետութեան ամենանշանաւոր կառուցումներից մէկին առհասարակ»։

Աճիի Ս. Գրիգոր (Գագիկաշէն) Տաճարը։ Անիի ճարտարապետական այս նշանաւոր յուշարձանի կառուցման համար պարտական ենք Տրդատ ճարտարապետին, որ պատրաստել է Գագիկ Ա Բագրատունի թագաւորի պատուէրով։ Մատենագրական աղբիւրների համաձայն թէեւ արքան անուանի արուեստագէտին պատուիրում է տաճարը կերտել Զուարթնոցատիւ, Ղրդ Դարի Հռչակաւոր Զուարթնոց Տաճարի յատկապէս օրինակով, բայց եւ ո՛չ միայն նոյնութեամբ չի ընդօրինակում, այլեւ կառուցում է ժամանակի ոգու եւ ոճի համաձայն, հանդէս է բերում նոր մօտեցում եւ «եկեղեցական կոթողին վայել յատկանիշներ»։

Վաստակաւոր ճարտարապետ Տրդատի ստեղծագործական այս կոթողներն իրենց բարձր արուեստի խորութեամբ եւ բանաստեղծական գեղեցկութեամբ՝ ճարտարապետական դոհարներ են եւ Հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ են դրաւում։ Այդ յուշարձաններում նա ձգտել է ո՛չ միայն առաւել ցայտունութեամբ պատկերել հայկական ոճը, այլեւ կերտել բարձրարուեստ կոթողներ, միաժամանակ հիմք է դրել ճարտարապետական մի նոր, ինքնուրոյն ոճի եւ հասել է բացառիկ արդիւնքների։

Կ. Պալսի Այա-Սոփիա Տաճարի գմբէթի վերականգնումը։ Տաղանդաւոր Տրդատ ճարտարապետի ստեղծագործութեան պատմութեան էջերը չեն սահմանափակւում ընդգծուած յուշարձաններով։ Պատմագիր Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկը նրան է վերագրում մի բացառիկ կոթողի վերակառուցումը։ Դա Կ. Պալսի աշխարհահռչակ Այա-Սոփիա Տաճարի երկրաշարժից աւերուած գմբէթի վերականգնումն է, որը Յոյն ճարտարապետներն երկար տարիներ չէին կարողացել վերաշինել։ Բիւզանդական կայսեր յանձնարարութեամբ արուեստագէտ Տրդատը չորս տարուայ ընթացքում նորոգում է գմբէթը, որ վարպետ ճարտարապետների վկայութեամբ՝ աւելի հոյակապ է։ Արդարեւ, այդ կոթողի կառուցումից մօտ հազար երկար տարիներ են անցել, բայց գմբէթը մինչեւ օրս էլ կանգուն է. մի երեւոյթ, որը վաստակաւոր ճարտարապետի կառուցողական արուեստի պատմութեան մէջ նշանակալից տեղ է դրաւում եւ նրան պատիւ բերում։

Բարձրավաստակ ճարտարապետի ստեղծագործական արուեստի հիմնական էջերը պատկերելիս, արձանագրենք հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ տիրող այն ենթադրութեան մասին, որ նա իր ջերմ մասնակցութիւնը բերել է նաեւ Մարմաշէնի, Հաղարտի ճարտարապետական գեղեցկութիւնների կառուցմանը։ Անիում նա մեծ ջանքեր է գործադրում նաեւ աշխարհիկ շինութիւնների պատրաստութեան համար։ Դա այն ժամա-

նակաշըջանն է, երբ Անիում շինարարական աշխատանքներն առանձին փայլ են ստանում: Տրդատը, որպէս Բագրատունեաց արքունի ճարտարապետ, նշանակում է ընդհանուր ղեկավար:

Անիում կառուցուած մի շարք յուշարձաններ վկայում են ո՛չ միայն մեծատաղանդ Տրդատի ճարտարապետական փայլուն վաստակի, այլեւ արուեստի սիրով համակուած նրա ստեղծագործական խոր ապրումների, գիտական լուրջ եւ քաղաքականի պատրաստութեան, համբերատար, բեղմնաւոր եւ հետեւողական գործունէութեան մասին:

Տրդատի ճարտարապետական արուեստին պատիւ են բերում նաեւ Շիրակում կառուցած քաղձաթիւ եկեղեցիներն ու հասարակական մի շարք շէնքերը:

Որպէս Բանդակագործ: Ճարտարապետ Տրդատն իր դարաշրջանում փայլել ու հռչակուել է նաեւ որպէս տաղանդաւոր արձանագործ: Այդ մասին է վկայում Ս. Գրիգոր (Գազկաշէն) եկեղեցու պեղումների ժամանակ դտնուած Գագիկ Բագրատունի արքայի քարակերտ հոյակապ արձանը՝ տաճարի մօզէլը ձեռքին: Այդ եկեղեցիկ քանդակը, որ համարւում է միջնադարեան Հայաստանի քանդակագործական արուեստի քաջառիկ եւ թանկագին մնացորդներից մէկը, մի շարք ճարտարապետների վկայութեամբ՝ ճարտարապետ Տրդատի քանդակած յուշարձանն է:

Տաղանդաւոր գիտնական Մառն արձանի պատկերը դժել է այսպէս. «Արձանն եղել է ներկուած, հագուստը եւ երեսը կարմիր, մօրուքը եւ քեզերը՝ սեւ, չալման՝ սպիտակ եւ թեւքերի եղբերը՝ սպիտակ: Գլխի չալման՝ ըստ երեւոյթին, պէտք է դիտել որպէս այն թազը, որով պսակում էին արաբական խալիֆաները Բագրատունեաց թագաւորներին»:

Ճարտարապետ Տրդատի քանդակագործական արուեստում ուշադրաւ նուաճումներ են նաեւ Հաղթատի ապարանքի վրայ կերտած Սմբատ եւ Գուրգէն թագաւորների պատկերաքանդակները:

Թէ ինչպէ՛ս եւ ի՞նչ պայմաններում է ստեղծագործել հայկական միջնադարի այս տաղանդաւոր ճարտարապետը, չկան փաստական տուեալներ, բայց այն կոթողները, որոնք նա աւանդ է թողել, յիշում են որ նա մէկն է այն առաջնակարգ եւ քաջառիկ Հայ ճարտարապետներից, որ մանրակրկիտ ուսումնասիրելով հայկական ճարտարապետութեան բնոյթը եւ խորանալով նրա էութեան մէջ, գիտական հիմունքներով, քաղմաղան ձեւերով եւ ուրոյն ոճով պահպանել է Հայ ճարտարապետութեան էական առանձնայատկութիւնները, որոնց վրայ է կառուցել իր ստեղծագործութիւնները, գործնականօրէն լուծելով ազգային ձեւաւորման խնդիրները:

Նրա ճարտարապետական արուեստի կոթողների բնորոշ յատկանիշները հանդիսանում են պարզութիւնն ու բանաստեղծական պատկերաւորութիւնը, ոճի կատարելութիւնն ու խորութիւնը եւ ձեւերի նրբերանգաւորումը:

Թերեւս այդ էական երեւոյթներով պիտի բացատրել, որ վաստակաւոր ճարտարապետի կերտած կոթողները ճարտարապետական մշակոյթի թանկագին յուշարձաններ են եւ արուեստագէտներին գեղարուեստական բարձրագոյն հաճոյք են պատճառում:

Եզրափակում: Գեղարուեստական բարձր արժանիքներով օժտուած վաստակաւոր արուեստագէտ Տրդատն իր դարաշրջանում փայլել է որպէս առաջնակարգ ճարտարապետ: Նա կատարելապէս տիրապետելով ճարտարա-

պետական մշակոյթին՝ Հայ ժողովրդին աւանդ է թողել արուեստի սքանչելի կոթողներ, որոնք հայկական ճարտարապետական զարդն են ու պարծանքը, որոնց մէջ գեղարուեստական արտացոլումն են դտել. Հայ ճարտարապետական մշակոյթի գեղեցկութիւններն ու նրբութիւնները :

Նրա՝ Անիում եւ Շիրակում կառուցած ճարտարապետական կոթողներն իրենց լուսկեամբ վկայում են որ նա, որպէս մեծատաղանդ ճարտարապետ, իր ամբողջ էութեամբ, իր գեղարուեստական հայեացքներով ու սկզբունքներով եւ բազմաբովանդակ գործունէութեամբ լաւագոյն պատուանդանի վրայ է դրել իր պատմաշրջանի հայկական ճարտարապետութիւնը : Իր վեհ վաստակով նա անդհանհատելի ծառայութիւն է մատուցել Հայ ճարտարապետական մշակոյթին. նա ո՛չ միայն նպաստել է այդ արուեստի զարգացմանը, այլ գծել է նրա հետագայ յառաջդիմութեան լուսաւոր ուղին : Այդ վսեմ եւ անմոռանալի աշխատանքն արժանի է ամենաշերմ գնահատութեան :

Ե

ՄԵԾԱՏԱՂԱՆԴԻ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏ-ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾ ՄԱՆՈՒԵԼ

10րդ Դարի առաջին կէսի հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ առանձնայատուկ եւ պատուաւոր տեղ է զբաւում մի այլ անուանի արուեստագէտ : Դա Վասպուրականի Արծրունեաց Թաղաւորական տան գլխաւոր ճարտարապետ-քանդակագործ Մանուէլն է, որ խորապէս ուսումնասիրելով հայկական ճարտարապետութեան առանձնայատուկութիւնները, ո՛չ միայն մշակել է իր ինքնուրոյն ոճը, այլեւ հիմնուելով նախորդ զարբերում ձեռք բերուած գեղարուեստական նուաճումների վրայ, Հայ ճարտարապետական մշակոյթը բարձրացրել է զարգացման նոր աստիճանի : Աւելին : Նա մէկն է այն առաջնակարգ Հայ ճարտարապետներից, որը կարողացել է յաջողութեամբ լուծել հայկական ճարտարապետական ստեղծագործութեան ազգային ոճի հարցը, նշել է նրա զարգացման ուղին եւ կերտել է բարձրարուեստ եւ մեծարժէք յուշարձաններ :

Թէ արուեստի ո՞ր դպրոցում եւ ինչպիսի՞ պայմաններում ձեւակերպուել է նրա գեղարուեստական կերպարը որպէս ճարտարապետ-քանդակագործ, քանի՞ տարի է ընդգրկել նրա ճարտարապետական գործունէութիւնը, դժբախտաբար չկան փաստական ստույգ տեղեկութիւններ : Գիտենք միայն այն, որ նա ապրել եւ ստեղծագործել է 10րդ Դարի առաջին կիսում : Դա այն ժամանակաշրջանն է, երբ տնեսական կեանքի զարգացումը նշանակալից դեր է կատարում Վասպուրականում ծաւալուող շինարարական մեծ աշխատանքների վրայ :

Պալատական պատմիչ Թովմա Արծրունու վկայութեամբ Վասպուրականի իմաստուն, խոհուն եւ շինարար Գադիկ Արծրունի Թաղաւորը (908-931) օժտուած լինելով բարեզարդութեան բացառիկ ձիրքով, Վան եւ Ոստան քաղաքներում մեծ շինարարական գործունէութիւն է ծաւալում : Այդ պատմաշրջանում մեծատաղանդ ճարտարապետ Մանուէլը, Գադիկ արքայի հրամանով Վասպուրականում, յատկապէս Աղթամար կղզում, կառուցում է ճարտարապետական սքանչելի կոթողներ՝ Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը, նաւահանգիստը, ինչպէս նաեւ արքայական պալատներ, եկեղեցիներ, որոնք

իրենց պարզ բայց գեղարուեստական կատարեալ ձեւերով ճարտարապետական արուեստի տարբեր գեղեցկութիւններ են եւ խօսում են ամէն մի արուեստասէրի սրտի եւ հոգու հետ :

Աղթամար կղզին գտնուում է Վանայ լճի հարաւային մասում՝ Ա Դարում (Մ. թ. ա.) պատկանում էր Ուրարական ծագում ունեցող Ռչտունեայ նախարարական տոհմին : Հետագայում, Վասպուրականի թագաւոր Գագիկ Արծրունին, բարձր գնահատելով կղզու անմատչելի դիրքը, նոր կառուցումներով ծաղկեցնում է Աղթամարը. կղզին ո՛չ միայն աւելի է լայնացրւում, այլ եւ չընթացատու հսկայական ամրարտակով (թումբ, պատնէշ), ապա պարիսպով :

Աղթամարի շինարարական այդ աշխատանքները ղեկավարում է ճարտարապետ Մանուէլը : Պատմիչը նուիրել է այսպիսի գնահատական տողեր Մանուէլին. «Այլ լի իմաստութեամբ եւ զօրաւոր ի գործս իւր» :

Ս. Խաչ եկեղեցու ճարտարապետական գեղեցկութիւնը բարձր են գնահատել բանասէրներ այսպիսի տողերով. «Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին Հայոց ճարտարապետական արուեստի հրաշալիքն է, ուր Հայ Հանճարը իրեն լաւագոյնը դրուեւորել է. . . . Նրա որոշ մասերի վրայ կարելի է գտնել օտար աղղեցութիւններ, որոնք, սակայն, ազգայնացուել են եւ երբեք չեն խանգարում ընդհանուր ներդաշնակութիւնը : Նկատի առնելով, որ Ս. Խաչ տաճարի շինութեան համար աշխատել են թէ՛ Գագիկ արքան, ե՛ւ իշխաններ, ե՛ւ եկեղեցականներ, ե՛ւ աշխարհականներ, ե՛ւ աղուակալներ, եւ թէ՛ հասարակ ժողովուրդը, կարելի է անվաւան նրան հուշակէլ իւր Հայ ազգի հաւաքական ձգտումներին եւ վանքերի մէկ հրաշակներտը՝ ճարտարապետութեան մարզում : Վերջին տարիներում յատկապէս՝ Աղթամարի եկեղեցին դրաւեց ուշագրութիւնը ճարտարագիտական ճանապարհորդներին, որոնք հնացած ունեցող արտայայտուեցին Հայ ճարտարապետութեան այս փառաւոր կրթողի մասին» :

Վաստակաւոր Մանուէլ ճարտարապետի հոյակապ արուեստի մի այլ թանկագին կընթղը, պատմիչի վկայութեամբ, տեսնում էք Ոստան քաղաքի ծովամատոյց վայրում : Դա չքնադատեսիլ մի սլալատ է, որի գեղեցկութեանն առանձին փայլ են տալիս «ընդարձակ նկարագրող եւ լուսաւոր դահլիճները, բազմաթիւ սենեակները, որտեղից հիւնալի տեսարաններ են բացւում դէպի հեռաւոր հորիզոններն ու լճի ծովացող ջրերը» (Ստ. Մնացականյան) :

Որպէս քանդակագործ : Աղթամարի Ս. Խաչ տաճարի գեղեցկութեանն առանձին փայլ է տալիս Գագիկ Արծրունի թագաւորի արձանը : Դա միջնադարի Հայ քանդակագործական արուեստի գոհար է, որը վկայում է, թէ՛ ճարտարապետ Մանուէլն իր դարաշրջանում հուշակուել է նաեւ որպէս տաղանդաւոր քանդակագործ : Արձանն ունի նաեւ աղագրական արժէք. Հայոց արքան կանգնել է ամբողջ Հասակով, ծիրանին հագին եւ տաճարի մօտէլը, ասես, մատուցում է իր զիմացը կանգնած Քրիստոսին :

Քանդակագործական արուեստի ուշագրաւ ստեղծագործութիւններ են նաեւ տաճարի արեւելեան ճակատի բարձրաքանդակները, որտեղ ցուանում են Գագիկ արքան եւ իր երկու իշխանագուն որդիները՝ խնջոյքի նստած խաղողի այգում : Չափազանց սպաւորիչ են եւ խօսուն նաեւ քերթահաւաքը, որտեղ տեսարանները, մարդկանց եւ կենդանիների՝ դայլի, մարտդի, տուհաժի, եղնիկի, նապաստակի բարձրաքանդակները :

Ի՞նչ են ընդգծում տաղանդաւոր ճարտարապետ-քանդակագործ Մանուէլի ստեղծագործութիւնները : Այն, որ նրանք իրենց բարձր արուեստով,

ընդհանրական խորութեամբ, ձեւերի կատարելութեամբ եւ ոճային առանձնատարածութիւններով միջնադարի Հայ ճարտարապետական մշակոյթի սքանչելի կոթողներ են եւ վկայում են, որ ճարտարապետութիւնն ու քանդակագործութիւնը եղել են նրա էութիւնը եւ նա ամէն կերպ աշխատել է պահպանել Հայկական մշակոյթի հարադատութիւնը: Առհասարակ 10րդ Դարի Հայկական ճարտարապետութեան ինքնուրոյն արուեստի եւ ոճի առանձնատարածութիւնների ուսումնասիրութեան համար Մանուէլի կառուցած յուշարձանները ճարտարապետական մշակոյթի թանկագին գոհարներ են, որոնք արդիւնք են արուեստագէտի վարպետութեան եւ զրահւորում են նրա կատարած խոշոր դերը ճարտարապետական մշակոյթի զարգացման պատմութեան մէջ: Նրա կառուցած հոյակերտ յուշարձաններով կարող է պարծենալ ամէն մի լուսաւոր, առաջագէտ եւ արուեստասէր ժողովուրդ:

9

ՍԵԼՁՈՒԿ-ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԱԽԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

11րդ Դարում Հայաստան են ներխուժում Սելջուկեան հորդանքերը եւ սոսկալի աւերածութիւններ կատարում. նրանք կործանում են ո'չ միայն Հայաստանի ծաղկած քաղաքները եւ գեղեցկաշէն Անիի այրում, այլեւ անխնայ կոտորում են ժողովրդին, իսկ գերիներին անասելի տանջանքներով ըսպանում: Այդ մասին է վկայում 11րդ Դարի ողբասաց Արիստակէս Լաստիվերտցու աւանդ թողած գրքոյկը, որ պատմական մեծ արժէք է ներկայացնում: Նա իբրեւ ականատես Սելջուկ-թաթարների գործած զարհուրելի վայրագութիւններին ու աւերումներին, նկարագրել է այսպիսի խոր կսկիծով. «Այնտեղ էր տեսնելու ցաւայի եւ արտասուքի արժանի տեսարան. ուրովհետեւ ժողովրդից նրանց, որոնց ձեռք էին բերում, սրով էին սպանում. որոնք քարքարոտ տեղերն էին մտնում եւ ամբանում, նետերով էին խոցոտում ու սպանում ... ու նրանց դիակները, փայտահատների կոյտերի նման, գլորելով, իրար վրայ գիղած՝ ձորն էին լցնում: Վա՛յ եւ աւա՛ղ այն օրուայ լուսինն ... Հայրը մոռացաւ որդոց գութը, եւ մայրը՝ նորածին մանուկների սէրը: Այնտեղ չէր կարող միտքը բերել նոր հարսը՝ փեսայի սէրը եւ ոչ այլը՝ իր ամուսնու գեղեցկութիւնը. պաշտօնեաների երգերը պակսեցան ... Խիստ տաղնապից՝ յղի կանայք վիժում էին եւ այսպէս բոլորը, որսորդները ոււկանով թակարդուածների նման, խիստ շրջապատուել էին, մինչեւ որ ամէնքն էլ թուլացան եւ ընկան...»:

Կանգնել ենք 12րդ դարաշրջանում, որ Հայ գրականութեան մէջ մի դարագլուխ է կազմում: Դա Ռուբինեանց իշխանութեան պատմաշրջանն է, երբ հուշակ են վայելում բանաստեղծներ Ներսէս ԾնորՀային եւ Ներսէս Լամբրոնացին ու պատմագիր Մատթէոս ՈւռՀայեցին: Այդ դարի Հայ ժողովրդի պարծանքն են անուանի բժիշկ Մխիթար Հերացին եւ իրաւաբան-օրէնսգէտ Մխիթար Գոշը, անգուգալիւն պայծառ ղէմքեր, որոնց գրական գործունէութեան պատկերը կը գծենք մի առանձին ուսումնասիրութեամբ:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ